

Історія культури. Етнологія The history of culture. Ethnology

UDC 323.1:821.161.2

DOI 10.2518/2307-7778.19.2.18

Надія БІЛИК

кандидат історичних наук, доцент кафедри інформаційної та соціокультурної діяльності Тернопільського національного економічного університету, вул. Микулинська 46/А, Тернопіль, Україна, 46000 (nadia-biluk@ukr.net).

Nadiia BILYK

Candidate of History, Associate Professor of the department of Information and Socio-Cultural Activity of Ternopil National Economic University, Mykulynetska 46/A, Ternopil, Ukraine, postal code 46000 (nadia-biluk@ukr.net).

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3166-7433>

ПРОМОВИ БОГДАНА ЛЕПКОГО ЯК ЧИННИК ЗБЕРЕЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ УКРАЇНЦІВ

Анотація. *Мета дослідження* – дослідити промови Богдана Лепкого як один із чинників, що сприяв збереженню національної ідентичності українців у ХХ ст. Окреслити тематику виступів діяча перед українською громадою, наголосивши на їх ролі в поширенні національних духовних цінностей, утвердженні культурної самопрезентації українців поза межами українських етнічних земель. **Методологія дослідження** ґрунтується на комплексному застосуванні загальнонаукових методів, в тому числі аналізу та синтезу, та історичних методів, зокрема історико-генетичного, історико-порівняльного, історико-типологічного та історико-системного. **Наукова новизна** полягає у залученні документів, віднайдених в особовому архіві Б. Лепкого та опублікованих у періодичних виданнях українців. **Висновки.** Промови діяча засвідчують розуміння оратором важливості популяризації української культури та історії України, як складових збереження національної ідентичності сучасників.

Ключові слова: Богдан Лепкий, промовець, національна ідентичність, українська культура, історія України.

THE SPEECHES OF BOHDAN LEPKYI AS A FACTOR OF PRESERVATION OF THE UKRAINIANS' NATIONAL IDENTITY

Summary. *The goal of the research* is to investigate the speeches of Bohdan Lepkyi as one of the factors that contributed to the preservation of the national identity of Ukrainians in the twentieth century. Outline the themes of the speeches made before the Ukrainian community, emphasizing their role in spreading national spiritual values, in affirming the cultural self-presentation of Ukrainians outside Ukrainian ethnic lands. **The research methodology** of the research is based on the integrated application of general scientific methods, such as analysis, synthesis, and historical ones: historical-genetic, historical-comparative, historical-typological and historical-systematic. **The scientific novelty** is the involvement of the documents found in B. Lepkyi's personal archive and published in periodicals by Ukrainians. **Conclusions.** The public figure's speeches indicate the speaker's understanding of the importance of promoting Ukrainian culture and Ukrainian history as components of preserving the national identity of contemporaries.

Key words: Bohdan Lepkyi, speaker, national identity, Ukrainian culture, history of Ukraine.

Постановка проблеми. Богдан Лепкий (1872–1941) – відомий український письменник, вчений, публіцист, перекладач, промовець, педагог, культурно-просвітній і громадсько-політичний діяч. Багатогранна творча спадщина діяча сприяла збереженню національної ідентичності українців у ХХ ст. Патріотичні виступи Б. Лепкого перед українською громадою відіграли вагомий роль у поширенні національних духовних цінностей українства серед сучасників, утвердженні культурної самопрезентації українців поза межами українських етнічних земель. Оцінюючи майстерність митця в царині ораторського мистецтва, сучасник відзначив: «Він був промовцем з Божої ласки, що своїм словом об'єднував українців, де б вони не були» (Bezushko, 1952, р. 14).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Огляд літератури дає підстави стверджувати, що значна увага дослідників приділена письменницькій спадщині Б. Лепкого, про що свідчить захист дисертацій з літературознавства. Поза колом наукових зацікавлень лепкознавців залишилась спадщина Б. Лепкого – промовця. Актуальність дослідження окресленої теми не заперечують публікації автора (Вілюк, 2014; Луса, 1996). Окремі промови Б. Лепкого оприлюднено на сторінках другого тому «Вибраних творів» Богдана Лепкого (Леркуї, 2012), впорядкованих автором дослідження в 2012 р.

Мета статті. Застосувавши системний підхід, дослідити промови Богдана Лепкого як один із чинників збереження національної ідентичності українців у ХХ ст., окресливши тематику виступів діяча перед українською громадою.

Виклад основного матеріалу. Ораторські здібності Б. Лепкого якраз виявились ще в дитинстві, коли малий Богдан збирав хлопців і дівчат у сільській stodolі та при імпровізованому престолі «правив вечірню і говорив проповіді», на які охоче приходили й дорослі. Бувало не раз, що в його батька, греко-католицького священника Сильвестра Лепкого, в церкві майже не було парафіян. Коли ж о. Сильвестр виходив з Божого храму, то переконувався, «що малий «Бодьо» робить йому конкуренцію, бо на вечірні в stodolі мав більше парохіян, ніж батько в церкві» (Lishchynskyi, 1941, p. 2). Ці ліричні спогади про побут сім'ї Лепких на Тернопільщині належать близькому родичеві – о. Іванові Ліщинському (псевдонім – Бориславський). Водночас, швагро Б. Лепкого згадує про о. Йосифа Теодоровича, вірменського пароха в Бережанах, а згодом Львівського архієпископа, на проповіді якого з радістю приходила чисельна бережанська інтелігенція. Насамперед, о. Йосиф, на думку мемуариста, став прикладом оратора для Б. Лепкого, в той час учня бережанської гімназії, йому ж, до певної міри, міг завдячувати майбутній митець «свою золотоусту красномовність» (Lishchynskyi, 1941, p. 2).

Близькучі здібності Б. Лепкого як промовця та декламатора не залишились поза увагою дирекції бережанської польської державної гімназії, у якій хлопець навчався впродовж 1884–1891 рр. Як згадував діяч у спогадах п. н. «Казка мого життя. Бережани», не було святкової «імпрези», де б він не виступав з «рецитацією». Особливо запам'ятались юнакові урочистості з нагоди ювілею Тараса Шевченка в навчальному закладі. Про цей пам'ятний момент у своєму житті Б. Лепкий писав: «Де б я не промовляв на Шевченкових святах: і в Кракові, і у Львові, і у Відні та в Берліні, і в Гусятині та в Боршеві, але ніде й ніколи не був такий схвилюваний і зворушений до глибини душі, як тоді, коли в Бережанах на гімназійному концерті в честь Шевченка виголошував його «Думи мої». І ніколи цей безсмертний твір не здався мені таким гарним, як тоді» (Леркуї, 1991, p. 531).

Після закінчення Львівського університету в 1895 р. Б. Лепкий розпочав педагогічну кар'єру у бережанській польській державній гімназії на посаді суплента (заступника вчителя – *авт.*), викладаючи польську, німецьку та українську мови. Приготування до занять не становили великих труднощів, тому весь вільний час він присвячував культурно-просвітній праці. Зокрема, брав активну участь у відомому галицькому хорі «Боян», грав на сцені драматичного гуртка, що діяв при бережанській філії Товариства «Просвіта». Особливої популярності серед української громади набули промови Б. Лепкого та його декламації поетичних творів. Останні, за словами сучасника, «сильно розворушували дрібно містечкову інтелігенцію й швидко зробили йому заслужену славу одного з найкращих галицькоукраїнських рецитаторів та промовців. З цього часу й почалися його безнастанні публічні виступи» (Kuzelia, 1924, p. 37).

Згодом Б. Лепкий виступав із промовами перед українською громадою в Кракові, Варшаві, ін. польських містах, що сприяло поширенню національних духовних цінностей, утвердженню культурної самопрезентації українців поза межами

українських етнічних земель. Відомий діяч українського національно-державного відродження кінця XIX – початку XX ст. репрезентував перед чужинцями українську націю, її здобутки на ниві культури.

Насамперед, Б. Лепкого радо вітали в Галичині. Оратора «закликали до Львова, Станіслава, Коломиї, Нового Санча й Чернівців на великі свята народні, як ось на ювілей Лисенка, на Шевченкові роковини тощо» (Kuzelia, 1924, p. 40). Збереглися чисельні відомості про виступи письменника та культурно-громадського діяча перед галицьким суспільством. Український поет П. Карманський у спогадах залишив надзвичайно яскраву характеристику постаті свого приятеля, якого назвав одним з найпопулярніших галицьких промовців і декламаторів початку XX ст. Так, про цю грань таланту сучасника він писав: «Богдан Лепкий відомий усім із святкової естради. Ні одне важніше національне свято не обійшлося без його продукції власних творів. Струнка, гарна й певна себе постава, милий, м'який, ліричний голос, пафос, який так легко промовляє до чуття навіть дерев'яних людей, – все те робило Лепкого найбільш популярною постаттю на галицькому ґрунті» (Karmanskyi, 1936, p. 43).

Також Б. Лепкий був відомий як декламатор поетичних творів. Особливо майстерно він виголошував власні вірші. Вроджені аристократичні та ораторські здібності, інтелігентна зовнішність робили прізвище митця не менш популярним, ніж «ім'я Франка, що своїх творів не умів відповідно гарнірувати» (Karmanskyi, 1936, p. 42). Митця запрошували на відкриття культурно-громадських і політичних заходів, що відбувались у Галичині на межі XIX–XX ст. За словами журналіста М. Голубця, «мало котра з культурно-національних імпрез у краю відбувалася без його вступного слова чи рецитації віршів» (Holubets, 1943, p. 9). Виступи промовця завжди викликали надзвичайне захоплення слухачів, оскільки виховували у них почуття національної гордості за українську націю та її славне минуле.

Великого резонансу в Галичині набули святкові урочистості з нагоди століття від дня народження Т. Шевченка, яке відзначали в 1914 р. У Львові відбувся великий концерт, на ювілей Кобзаря з'їхалися представники зі всієї Галичини. Про виступ Б. Лепкого на сцені Спортової палати залишив власні спогади український поет Р. Курчунський. Мемуарист вважав митця «найближчим» з усіх передвоєнних галицьких письменників. Свої враження він описав у наступних рядках: «Тоді я вперше побачив Богдана Лепкого. Він декламував свій вірш у честь Шевченка: «Благословенна най буде година, / І та хатина, і село / Що Україні принесло / З великих – найбільшого сина». Зробив на мене величезне вражіння не тільки своїм віршем, але й своєю появою. Високий, стрункий, з гарно різьбленим лицем, з лагідними синіми очима і білим високим чолом. Його голос, м'який, а звучний, мав щось сердечно теплого в своїй красці. Для мене це був вимріяний тип поета» (Kurchynskyi, 1991, p. 12).

28 червня 1914 р. у Львові пройшов перший краєвий здиґ «Соколів» і «Січей». Ця вагома подія в суспільно-політичному житті Галичини репрезентувала відродження військових традицій українського козацтва. Перед тисячним зібранням українців Б. Лепкий виголосив свій вірш «Два голоси», який був написаний митцем у 1911 р. Поет піднісся у творі до пророчих узагальнень, виступив провісником майбутніх подій початку XX ст., коли українська національна ідея стала актуальною для широкого загалу. Промовець звернувся до сучасників, які потрапили в «зневіру», із закликом «бути готовими до бою». Розчарованим країнам він протиставив позицію справжніх патріотів, які сповнені «надії» й готові боротись за незалежність України. У вірші «Два голоси» Б. Лепкий задекларував політичне кредо митця-патріота: він говорив про підземний дзвін «могил» і голос «Слави», він бачив дорогу до «Волі» й сповіщав усім про «близький час», коли Україна стане єдиною державою, кордони якої простягнуться «ген на Дін». Цей виступ набув ще більшого резонансу, коли на другий день після свята в Сараєво вбито спадкоємця австрійського престолу, що

зумовило початок Першої світової війни та новий етап у боротьбі за українську незалежність.

Наступ російських військ змусив Б. Лепкого з родиною емігрувати до Відня. В австрійській столиці діяч одним із перших галичан став у 1914 р. співробітником Союзу визволення України (СВУ). За словами учасника тих подій, виступи митця користувалися надзвичайною популярністю серед української еміграції незалежно від її політичних переконань, оскільки його бачили «як промовця і на поминках радикала Павлика, і на академії в честь гр.-кат. митрополита (А. Шептицького – *авт.*) [...]». Для нього обидва вони, хоч програмово так далекі від себе, були визначними й заслуженими українцями» (Kuzelia, 1924, р. 63).

Богдан Лепкий був одним з організаторів і духовних лідерів Українських Січових Стрільців (УСС). У Відні він брав участь у засіданнях «Боевої Управи», не раз виступав перед загонами УСС, надихаючи їх своїм полум'яним словом на подвиг заради України.

У листопаді 1915 р. діяч під проводом СВУ був направлений до роботи в німецьких таборах для українських військовополонених російської армії. Спочатку в Раштаті, а з лютого 1916 р. у Вецлярі письменник читав лекції в організованому «людовому університеті». Як «переконаний державник, великий прихильник політичної емансипації нашого пригнобленого й приниженого чужою неволею селянства й ентузіастичний проповідник великої цінності нашої питомої української культури, Лепкий з цілим жаром культурного боеквика кинувся у різноманітний, високохвилюючий вир таборового життя та старався виповнити його рідним, національним змістом», – писав З. Кузеля про діяльність Б. Лепкого у таборах упродовж 1916–1920 рр. Саме промови та виклади митця, як підкреслив біограф письменника, спричинилися найбільше до національного освідомлення тисяч українців, колишніх вояків російської армії (Kuzelia, 1943, р. 2).

За цей період в особовому архіві Б. Лепкого збереглися автографи промов, виголошених оратором на вічах і святкових урочистостях перед українськими військовополоненими у таборах чи представниками української еміграції в Берліні. Серед них варто виділити такі, як «Промова з нагоди посвячення пам'ятника померлим українцям, полоненим царської армії у Вецлярі над Ляном» (1917 р.), «Слово на Святому Вечорі 1918 р. в таборі українських полонених у Вецлярі» (1918 р.), промова «Прийди до нас» (1917 р.), промова на Шевченковому святі в Берліні (1920 р.), промова «Свято 22 січня» (Берлін, 1921 р.). Ці зразки красномовства утверджували культурну самопрезентацію українців поза межами українських етнічних земель.

Промова «Прийди до нас» була виголошена Б. Лепким 7 липня 1917 р. у Відні на концерті, присвяченому Т. Шевченкові. Оратор наголосив, що саме Кобзар є найбільшим «єдинителем» української землі й українського народу по обидва боки Збруча. Митець пристрасно закликав дух великого сина України стати на чолі нації і піти з нею «на зустріч тому валови заглади, що з гуком, ревом, з реготом пекольним на нас іде. Щоби ми той вал від нашої землі і від нашого народу відперли, щоби ми діждалися тої великої хвилини миру, побіди правди над брехнею, волі над неволею, життя над смертю, ідеї над безідейністю і щоби ми вже раз пом'янули тебе тихим словом, а голосним ділом в новій, свобідній нашій Україні – прийди!» (Bilyk, 2010, р. 204). Промовець наголосив на символах, що відіграють основну роль у творах Т. Шевченка: мир, правда, воля, життя, ідея, слово, діло, вільна Україна.

Після переїзду до Берліна в 1921 р. Б. Лепкий виступав на концертах і маніфестаціях українців. Як зазначив З. Кузеля, «його промови робили завсідги надзвичайне вражіння, бо ж Лепкий вроджений і природній оратор» (Kuzelia, 1943, р. 2). Популярністю також користувались і лекції митця на «Курсах українознавства».

Як підсумок подвизницької праці діяча на ниві утвердження національної самосвідомості українців варто процитувати слова Б. Лепкого, виголошені ним на

ювілейному вечорі письменника, влаштованому 9 листопада 1922 р. за сприяння посольства Української Національної Республіки в Берліні: «Всі ми, я і мої покійні та живі ще товариші пера, настроєні були на цей акорд – акорд визвольної ідеї, акорд праці для здійснення наших народних ідеалів, акорд віри, що наша слухна й справедлива справа не пропаде, а вийде переможцем» (Леркуї, 1922).

Після повернення до Кракова у кінці 1925 р. розпочався новий період у кар'єрі Б. Лепкого-промовця. Публікація історичної епопеї про гетьмана І. Мазепу зумовила широку популярність письменника в Галичині у міжвоєнний період. Українці зі Львова, Чернівці, Варшави, Кракова та ін. міст запрошували Б. Лепкого до виступу на різноманітних академіях, присвячених визначним постатям чи датам в історії України. В особовому архіві Б. Лепкого збереглися такі автографи діяча: «Промова в 121-у річницю з дня народження Т. Шевченка» (1935 р.), «Промова на концерті в пошану Ю. Федьковича» (Львів, б. д.), «Поклін поетові» (промова на концерті в пошану І. Франка; Львів, 28 травня 1933 р.), промова з приводу смерті М. Грушевського (1934 р.), промова «950 літ Хрещення Русі-України», виголошена на академії в Кракові 20 листопада 1938 р. (Lev, 1976, p. 350).

Дослідник В. Безушко писав про відомі серед українського громадянства чисельні промови митця, присвячені визначним діячам українства. У спадщині Б. Лепкого-красномовця він виділив виступи з нагоди відкриття пам'ятника І. Франкові на Личаківському кладовищі у Львові (1933 р.) та промову про І. Мазепу, котрі назвав «високовартісними» (Bezushko, 1952, p. 14). Не відмовлявся Б. Лепкий виступити перед жителями провінційних міст Галичини, зокрема, часто відвідував Бережани, також виступав у Кременці, Гусятині, Борщеві тощо. У вересні 1929 р. письменник відвідав Тернопіль, де в переповненій залі будинку Міщанського братства прочитав уривок з «Полтави» (частини історичної епопеї «Мазепа») про зустріч Івана Мазепи з Мотрею Кочубеївною на руїнах Батурина (Bezushko, 1952, p. 14).

Два виступи Б. Лепкого – «Велика традиція українського народу не дасть йому загинути» (Варшава, 1939 р.) та вступне слово на вечорі стефаникових творів (Краків, 9 лютого 1937 р.) – опубліковано у львівському часописі «Новий час», що дало змогу ознайомитися з ними найширшим колом суспільства.

Варто окреслити генезу промови митця на засіданні польського сенату 13 березня 1939 р. У 1938 р. за вагомих внесок у налагодження польсько-українського порозуміння президент II Речі Посполитої іменував Б. Лепкого сенатором. Парламентську діяльність діяч розглядав як дієвий засіб у відстоюванні інтересів українського шкільництва, котре зазнавало переслідувань з боку польської адміністрації. Саме незадовільному станові української освіти була присвячена його промова (польською мовою) перед польськими сенаторами у Варшаві. Парламентарій виступив на захист української школи, підкреслив необхідність навчання рідною мовою, що є засобом формування національної ідентичності. Також виступ сенатора містив короткий огляд історії української культури від княжих часів до сучасних, що узагальнив провідні ідеї культурологічної концепції митця, а саме: самодостатність національної культури, західноєвропейська орієнтація України, відкритість української культури до світу, трансляційна функція української культури в силу геополітичного становища України (Bilyk, 2014, pp. 52–58). Цей виступ характеризував Б. Лепкого як людину зі сформованими поглядами на проблеми, що турбували українську суспільність у кінці 30-х рр. XX ст. Керуючись загальнолюдськими цінностями в їх вирішенні, промовець виступив за збереження та розвиток української культури.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Варто зазначити, що перелік промов є неповний, оскільки віддаль у часі, трагічні події в історії України та заборона імені Б. Лепкого у часи тоталітарного режиму призвели до втрати архівних документів. Та навіть ця невелика частина ораторської спадщини митця ілюструє

яскравий талант Б. Лепкого-промовця. Майстерно володіючи словом, діяч будив патріотичні почуття в українському суспільстві, тим самим відіграв роль одного з ідеологів українського національно-визвольного руху ХХ ст.

Бібліографія

- Безушко, В.** (1952). Богдан Лепкий. Філадельфія. 21 с.
- Білик, Н.** (2014). Богдан Лепкий як ідейний натхненник українського народу. *Психологія і суспільство*. 4. Тернопіль. С. 52–58.
- Білик, Н.** (2010). Постать Тараса Шевченка в культурологічній спадщині Богдана Лепкого. *Україна–Європа–Світ: зб. наук. праць*. Вип. 5. Ч. 1. Тернопіль. С. 200–204.
- Голубець, М.** (1943). Життєвий шлях Б. Лепкого. *Богдан Лепкий. 1872–1941: зб. у пошану пам'яті поета*. Краків-Львів. С. 8–12.
- Карманський, П.** (1936). Бодь. *Українська богема*. Львів. С. 39–43.
- Кузеля, З.** (1924). Богдан Лепкий. Біографічний нарис. *Золота Липа*. Берлін. С. 9–89.
- Кузеля, З.** (1943). Богдан Лепкий у Німеччині (з приводу других роковин смерті поета). *Краківські вісті*. Ч. 156. С. 2.
- Купчинський, Р.** (1991). Жмут споминів про Богдана Лепкого. *Україна*. 14. С. 12.
- Лев, В.** (1976). Богдан Лепкий. 1872–1941. Життя і творчість. Нью Йорк-Париж-Сідней-Торонто. 399 с.
- Лепкий, Б.** (2011). Вибрані твори: у 2 т. Київ. Т. 2. 616 с.
- Лепкий, Б.** (1991). Казка могого життя. Бережани. *Твори: у 2 т. Київ. Т. 2. С. 447–611*.
- Лепкий, Б.** (1922). Промова на ювілейному вечорі, влаштованому посольством УНР у Німеччині 1922 р. *Тернопільський обласний музей Б. Лепкого в Бережанах*.
- Лиса, Н.** (1996). Богдан Лепкий в духовній історії України. Чикаго-Тернопіль. С. 38–52.
- Ліщинський, І.** (1946). Релігійність Богдана Лепкого (спогад). *Нові дні*. Ч. 29. С. 2.

References

- Bezushko, V.** (1952). Bohdan Lepkyi [Bohdan Lepkyi]. Philadelphia. 21 p. [in Ukrainian].
- Bilyk, N.** (2014). Bohdan Lepkyi yak ideynyi natkhnennyk ukrainskoho narodu [Bohdan Lepkyi as the ideological inspirer of the Ukrainian people]. *Psykhohohiia i suspilstvo*. 4. Ternopil. Pp. 52–58 [in Ukrainian].
- Bilyk, N.** (2010). Postat Tarasa Shevchenka v kulturolohichnii spadshchyni Bohdana Lepkoho [The figure of Taras Shevchenko in the cultural heritage of Bohdan Lepkyi]. *Ukraina–Ievropa–Svit: zb. nauk. prats*. Vyp. 5. Ch. 2. Ternopil. Pp. 200–204 [in Ukrainian].
- Holubets, M.** (1943). Zhyttievyy shliakh B. Lepkoho [Life path of B. Lepkyi] *Bohdan Lepkyi. 1872–1941: zb. u poshamu pamiati poeta*. Krakow-Lviv. Pp. 8–12 [in Ukrainian].
- Karmanskyi, P.** (1936). Bod [Bod]. *Ukrainska bohema*. Lviv. Pp. 39–43 [in Ukrainian].
- Kuzelia, Z.** (1924). Bohdan Lepkyi. Biohrafichnyi narys [Bohdan Lepkyi. Biographical sketch]. *Zolota Lyra*. Berlin. Pp. 9–89 [in Ukrainian].
- Kuzelia, Z.** (1943). Bohdan Lepkyi u Nimechchyni [Bohdan Lepkyi in Germany]. *Krakivski visti*. Ch. 156. P. 2 [in Ukrainian].
- Kupchynskyi, R.** (1991). Zhmut spomyniv pro Bohdana Lepkoho [A shudder of memories of Bohdan Lepkyi]. *Ukraina*. 14. P. 12 [in Ukrainian].
- Lev, V.** (1976). Bohdan Lepkyi. 1872–1941. Zhyttia i tvorchist [Bohdan Lepkyi. 1872–1941. Life and creativity]. New York-Paris-Sydney-Toronto. 399 p. [in Ukrainian].
- Lepkyi, B.** (2011). Vybrani tvory. [Selected works]: In 2 vol. Kyiv. Vol. 2. 616 p. [in Ukrainian].
- Lepkyi, B.** (1991). Kazka moioho zhyttia. Berezhany [The tale of my life. Berezhany]. *Tvory: In 2 vol. Kyiv. Vol. 2. Pp. 447–611* [in Ukrainian].
- Lepkyi, B.** (1922). Promova na yuvileinomu vechori, vlashtovanomu posolstvom UNR u Nimechchyni 1922 r. [Speech at the anniversary dinner hosted by the UNR Embassy in Germany 1922]. *Ternopil'skyi oblasnyi muzei B. Lepkoho v Berezhnakh*.
- Lysa, N.** (1996). Bohdan Lepkyi v dukhovnii istorii Ukrainy [Bohdan Lepkyi in the spiritual history of Ukraine]. Chicago-Ternopil. Pp. 38–52 [in Ukrainian].
- Lishchynskyi, I.** (1946). Relihiinist Bohdana Lepkoho (spohad) [The religiosity of Bohdan Lepkyi (memory)]. *Novi dni*. Ch. 29. P. 2 [in Ukrainian].